

Cordelia és becsvágyó nővérei

Csákány Béla

A francia forradalom magasztos jelszavai, e három gyakran együtt emlegetett nővér között – mondja Csákány Béla, a matematikai tudományok doktora, a JATE Bolyai Intézetének egyetemi tanára – Lear király legkisebb és legszerényebb, uralkodásra nem vágyó leányának, Cordeliának jutott a Testvériség szerepe. Míg a Szabadság és Egyenlőség világot formáló mozgalmak vezéreszméivé váltak, akikért csatatereken és bírósági tárgyalótermekben szüntelenül folyik a harc, a Testvériség szerényen kuporog a piedesztál legalsó lépcsőjén. Mi emelheti őt méltó helyére? A professzor szerint az általános gáztörvény. Lehet-e ebből az ötletből társadalomtörvényt alkotni? Iggel válaszol, és felvázolja, hogyan.

– *A magyar matematika egyik fellelvára Szeged. A műhely, a Bolyai Intézet tudományos teljesítményét évtizedek óta nemzetközi elismertség övezi. Negyedszázadon át irányította az algebra és a számelmélet tanszékét, 1985–1990 között rektorként működött. Szegeden közéleti, társadalmi érdeklődéséről közismert ember. Magyarországon szokatlan gesztussal két éve átadta a tanszék vezetését, visszavonultabban él. Miért?*

– Amikor betöltöttem a 60. évemet, akár nyugdíjba is mehettem volna, hiszen volt olyan tanítványom, Szendrei Ágnes, aki tudósként már túlszárnyalt, amire igen büszke is vagyok. A tanszékvezetésről lemondtam, de kértem a rektortól, a dékántól, hogy egyetemi tanárként erőim fogytáig számítsanak rám. Változatlanul érdekel, hogy

merre megy a világ, gondolataim is vannak róla, néha időm is, hogy másokkal megosszam őket, de a napi közéletre kevesebb időt szánok.

– *A felvilágosodás kora óta él az a remény és bizalom az emberiségben, hogy a világ értelmesen, racionálisan fejlődhet. A mai globális és regionális problémák ismeretében hajlamosak lehetünk azt gondolni, hogy igazán még semmi sincs megoldva. Matematikusként milyennek látja a világ perspektíváját?*

– Öröndetes volna, ha úgy tudnék gondolkodni világról, hogy az a társadalmi törvények, okos elmék segítségével felfogható, leírható, és van egy olyan fejlődési iránya, hogy végül minden értelemmé változik, ahogyan azt a nagy filozófus, Chardin feltételezi. Korunk egyik legélesebben gondolkodó kozmológusa, Wheeler szerint viszont a világnak nincs más törvénye, mint az, hogy nincs törvénye. Ezt kevésbé aforisztikusan is meg lehet fogalmazni, de kétségtelen, hogy sem a világegyetemben, sem a mi bolygónkon nem látható valamiféle biztató fejlődési trend. Abban persze bizakodhatunk – aki teheti hívó, vallásos ember módjára –, hogy sok-sok jó szándékú tett és akarat előbb-utóbb összeáll egy jó irányban működő mechanizmussá, pontosabban organizmussá. Ezt egyaránt értem Magyarországra, Európára és az egész világra. A reményt az is táplálja bennem, hogy a társadalomról olykor a fizikából vett hasonlatok segítségével próbálok gondolkodni. Elmondom egy ötletemet. A Nagy Francia Forradalom magasztos jelszavai, a három, együtt gyakran emlegetett nővér között Cordelia szerepe a Testvériségnek jutott. Míg a Szabadság és Egyenlőség világot formáló mozgalmak vezéreszméivé váltak, akikért a csatatereken és bírósági tárgyalótermekben szüntelenül folyik a harc, a Testvériség szerényen a piedesztál legalsó lépcsőjén kuporog.

– *Így kerül egy fedél alá a történelem és a világirodalom, de miben segíthet itt a természettudomány?*

– Nem új felismerés, hogy a szabadság és az egyenlőség mértéke a társadalomban fordított arányban áll. Ahol egyeduralkodó a szabadság, ott csökken az esélyegyenlőség, polarizálódik a társadalom, úgy, mint például most nálunk. Ahol az egyenlőség dogmája válik uralkodóvá – lásd a szocializmus jó néhány évtizedét –, ott a szabadság megfogyatkozik. Eszerint tehát a szabadság és az egyenlőség úgy „viselkedik”, mint az adott mennyiségű gáz térfogata és a gáznak az edény falára gyakorolt nyomása – tanultuk az iskolában, hogy ezek

fordított arányban állnak. Növekedhet-e egyidejűleg a nyomás és a térfogat? Igen, ha a gáz állapotának harmadik jellemzője, a gáz hőmérséklete emelkedik. Ez a nevezetes általános gáztörvény. Ennek analógiájára feltehető a kérdés, növekedhet-e Európában, Magyarországon, egy közösségben a szabadság és egyenlőség mértéke egyidejűleg? A válaszom igen, de csak akkor – s most gondoljunk ismét a három forradalmi jelszóra, Lear király lányaira –, ha a testvériség nagyobb „hőfokra” lép. Lehet, hogy ebből az ötletből megfogalmazható egy általános társadalomtörvény: a szabadság és egyenlőség szorzata arányos a testvériséggel. Ennek persze csak úgy van értelme, ha a szabadság, az egyenlőség és a testvériség szintje egy adott társadalomban mérhető. Szerintem az érvényes írott jog, a törvénykezésre és a gazdaságra vonatkozó statisztikák felhasználásával meg lehetne határozni a szabadság és egyenlőség mérőszámát.

– *Mi a testvériség mértéke?*

– Bibó István egy nevezetes gondolatát felhasználva, a társadalom belső egyensúlya fenntartásához szükséges erőszakmennyiség reciprokát javasolnám: annál magasabb szintű a testvériség, minél szelídebben, békésebben kormányozható a társadalom. Bibó szerint az erőszakmennyiségnek a csökkentése az értelme az európai évezredes társadalomfejlődésnek.

– *A történelem nagy kérdése azonban az, hogyan lehet megvalósítani a szabadság és egyenlőség növekedésének viszonylagos harmóniáját?*

– Számosan tárták már az emberiség elé erről szóló vízióikat, ötleteiket, de megoldást senki sem adott, úgy látszik, ez a modernizáció, a modern kor feladata maradt. Minden nagy eszme az emberiséggel kísérletezett, s ha a közelben maradunk, itt Európában talán 300 millió ember ért el aránylag jó eredményeket, azok is inkább a XX. században, főképp a második világháború után. Az Európai Unióról van szó és Észak-Európáról. Én azt kívánom, hogy az európai társadalomban, nálunk is, azok a jelenségek erősödjenek, amelyek mérséklék az erőszakot, vagyis apasztják a gyűlöletet és az irigységet. Ahol általános a gyűlölködés és az irigység, ott megtették az előkészületeket a félelem általánossá tételére, az elnyomásra: arra, hogy erőszakkal hozzák létre a stabilitást. Nem volt még olyan század, amelyből ne lehetne erre példát említeni, a legszörnyűbbeket a XX. század termelte ki. Egy szegény, gazdaságilag elmaradott országban

mindig megvan a veszélye az ilyen kilengéseknek. Ám van hatásos ellenszer: a modernizáció, a gazdasági fejlődés és a demokráciára érett társadalom. Magyarország esetében reményt keltőnek tartom, hogy az utóbbi években hiába próbálták tudatosan táplálni az irigységet és a gyűlölködést, na jó, megengedem, legalábbis a félelmeket, a bűnbakképzést, a társadalom a védekezés legjobb módját választotta: leváltotta, elutasította ezeket az erőket.

– *Nekünk, magyaroknak is felelősséget kell éreznünk az európai folyamatokért? Milyen mértékben és miért vállalhat felelősséget egy olyan ország, amely nemrég csengetett be az Európa-házba?*

– Magyarország Európáért csak kismértékben vállalhat felelősséget. Éspedig abban az értelemben, hogy szomszédaink – amelyeknek történelmi sanyarúságuk miatt még nálunk is többet kell tenniük, hogy Hollandiához vagy Svédországhoz hasonló orszaggá váljanak – a mi sikereink alapján győződjenek meg róla, hogy számukra is járható úton haladunk. Ez talán a barátságunk és a testvériségnek is ösztönzője lehet. Véleményem szerint Magyarországnak ebben az évezredben és a következő század első évtizedeiben reális esélye van arra, hogy a társadalom minél kisebb erőszak fenntartásával fejlődjék, amihez nem kell más, mint hogy mindenki próbálja meg komolyan venni, amit mond, és gyanakvás nélkül hallgassa meg a másikat, tekintse őt partnerének, előlegezze meg a bizalmat, hogy az igazat mond. Tudós nyelvész kollégám gondolata jut eszembe: olyan országban, ahol a stabilitást fő módszerként adónöveléssel kívánják biztosítani, ott mindenki hazugságra kényszerül, mert azt kell bizonyítania, hogy ő sokkal szegényebb, mint a hatóság gondolja. De van egy másik lehetőség: minél nagyobb bankbetétre kell ösztönözni az embereket, hogy közülük mind többnek lehessen nagy mellénye: én vagyok a teljesen megbízható polgár mintaképe, aki bármikor jelentős hiteleket kaphat. Ehhez csak annyit fűzök, hogy ha nem ezen a profitorientált úton kívánunk járni, akkor vágyalom marad a művelt, a kultúrára áldozó magyar polgárság, amelyből idővel kinőhetnek a patricius vállalkozó és a patricius értelmiségi családok.

– *Európát sokféleképpen meghatározták már, most arra kérem, a matematika nyelvén fogalmazza meg, hogy ez a földrész milyen halmaz, minek a halmaza?*

– Európa egy részben rendezett halmaz, amelynek egy eleme, Magyarország, maga is egy részben rendezett halmaz. Európa elemei

az országok, egy ország elemei a városok és régiók, s ezek sorrendbe rakhatók például területük, lélekszámuk, egy főre jutó bruttó termékük, népesedésük, a testvériség mértéke szerint és így tovább. De vannak összehasonlíthatatlan tulajdonságok, amelyek szerint az országokat nem lehet sorba rendezni. Ilyen például az európai kultúra és részei, a nemzeti kultúrák, amelyeknek a jelenlegi zűrzavar után döntő befolyásuk lehet az értelmes fejlődésre. Ilyenek a nemzeti tradíciók és érzületek, az évszázados kisebbségi sérelmek is. Nem véletlen, hogy itt, Európában, reneszánsza van az etnikumoknak, a regionalitásnak, mint ahogy az sem véletlen, hogy most éppen egy mohamedán nemzetet gyilkolnak. De ez nem is vallási kérdés. A közelünkben egy mohamedán és egy görögkeleti nemzet történelmének utóbbi ötszáz éve alatt ahhoz szokott, hogy a saját stabilitását csak vérrel és vassal tudja fenntartani. A Newton-féle fizikai tehetetlenségi elv a társadalmak fejlődésében is érvényesül. Az erőszakról egy nemzedék élete alatt nem lehet leszokni. Európáról gondolkodva, feltehető a kérdés oly módon is, hogy mi nem európai körülöttünk. Leszek Kolakowskinak van egy verse a hatvanas évekből – ő akkoriban radikális ifjú lázadó volt – arról, hogy mi a szocializmus. Ebben azt írta meg, hogy mi nem az, többi között „nem szocializmus egy állam, amely mindig ismeri a nép akaratát, mielőtt megkérdezné”. Ezt a kizáró módszert magunkra is alkalmazhatjuk, ha meg akarjuk határozni, miben nem vagyunk még európaiak. Abban például nem, ahogyan pillanatnyilag sokan pénzt és vagyont igyekeznek szerezni. Velünk ellentétben, ha Európában tőzsdéznek, mindenki tudja, mit visz a vásárra, mit kockáztat, és hogy ez a nagy szerencsejáték ráadásul az ipart és a kereskedelmet katalizálja. Csak hasonlatként említettem az előbbieket, korántsem azért, hogy Európa és a szocializmus közé egyenlőségjelet tegyek.

– *Már csak azért sem, mert a szocializmus gondolata Keleten nem bizonyult értelmesnek, életképesnek?*

– Nem tudom megmondani, hogy a kapitalizmus és a szocializmus ma is értelmes fogalmak-e, helyes állítás-e, hogy a szocializmus életképtelen gondolat. Ha Marx élne és repülőgépről letekintene egy kétmillió amerikai városra, azt látná, hogy nagyjából mindenki egyenlő, nagyméretű családi házban lakik, hogy ott nem a szegénységet, hanem már a gazdagságot osztják szét, ami óriási prosperitással párosul, hogy a lakosság 90 százaléka a középosztályhoz tartozik. Az

mondaná: hát igen, valami ilyesmire gondoltam. A szocializmus gondolata nem megbukott, hanem áthelyeződött Amerikába, Kanadába. Amerikában kétszáz évnél alig több a történelem, s a legelső bevándorlók európaiak voltak, akik nem véletlenül kerestek maguknak új világot. Meg is csinálták. Japánban még inkább. A szocialisztikus eszmények megvalósításához vezető modernizáció előfeltételeként mindkét helyen sajátos társadalmi kiegyezést kellett kötni. Japánban ennek az volt a tartalma: rendben van, modernizáljuk a császárságot, de a tradíciók szentek, beleértve a társadalomszervezési hagyományokat. Amerikában az egyezés alapja két dolog volt: az alkotmány szent, a pénz szent, ezeket tiszteletben tartva mindenki azt csinálhat, amit akar. A harmadik alapérték újabban a normális koleszterinszint. A negyediké Clinton zöldprogramja válhat.

– *Úgy véli, hogy a sikeres modernizáció előfeltétele lényegében egy szociálpszichológiai probléma megoldása: a kiegyezés megkötése?*

– Az én véleményem szerint a sikeres modernizáció előfeltétele, döntő kérdése, hogy a kormányzatnak elhiszik-e az emberek: ha együttműködnek vele, akkor egy idő után minden jobbá válik. Ezért volt sikeres időszak Magyarországon a háború utáni újjáépítés, a hároméves terv: a nélkülözések után minden ember érezni kezdte, hogy javul a helyzete. Ez ismétlődött meg 1960 után, amikor az újabb társadalmi kiegyezés jó két évtizedig működött. A nekirugaszkodások után aztán jöttek a csalódások. Elfogyott a kiegyezésből fakadó energia. Márpedig minden rendszer – a társadalom is – az entrópia törvénye szerint a magasabb szervezettség állapotából az alacsonyabb szervezettség állapotába tart, hacsak valami külön energia nem hat rá.

– *Ami nem javul, az romlik.*

– Ha nincs eleve bekódolva a társadalomba az az energia, amely a modernizációhoz szükséges, akkor a saját öntörvényei szerint nem képes a leépülést megállítani. Új kiegyezésre volt szükség, amely végül 1989–1990-ben kötöttetett volna meg a békés rendszerváltozással. Ehelyett a győztesek az elszámolást helyezték előtérbe, mondván, kiegyezés csak azután lehet, ha a régi bűnökért már fenébe rúgtuk azokat, akik megérdemlik. A lakosság azért nem egyezett ki, mert a nagy többség úgy vélte, mi ezt a négy-öt évtizedet együtt csináltuk végig, ki-ki a maga kompromisszumaival és hasznával, hát a balhét

is együtt vigyük el. Most ismét van esély a modernizáció folytatására. Kemény időszak elébe nézünk ugyan, de lehetséges egy új és stabil kiegyezés. 1989 óta a sértettség nem vált társadalmilag túlsúlyossá, és kevésbé heves, mint 1956-ban, a forradalom győzelme után lehetett volna.

– *De Gaulle önéletrajzában így vélekedett: a kapitalizmus embert embernek farkasává tette, a szocializmus pedig megfosztotta az egyént a szabadságtól, a kiemelkedés esélyétől. „Kell a harmadik út!” Az ön eddigi fejtegetéseiből hasonló álláspontra lehet következtetni. Melyik út a harmadik, és hová vezet?*

– A szocialista kísérlet egészében itt Közép-Kelet- és Kelet-Európában sikertelen volt, azzal nem szabad próbálkozni. Dobjuk a lovak közé a gyeplőt, a kapitalizmusba maguktól is hazatalálnak? Csak hát a mi lovaink ezen az úton nem igazán járatosak. A „harmadik út”, amely a piacgazdasághoz és a demokráciához, a jóléti államhoz vezethet: a legrövidebb út. A matematikában ezt háromszög-egyenlőtlenségnek nevezik. Ha erről egy kis rajzot készítenék, az 1945–1994 közötti évtizedekről azt látnánk, hogy a szabadság és egyenlőség útja a történelemben nem hajlik egymás felé, mint Einstein terében a fény. Ezért tehát folyamatos és kölcsönös korrekciókkal kell elérni, hogy egyik se válhassék elhatalmasodó ideológiává, mert abból ismét a kényszerek világa alakulhat ki. A legrövidebb út, amely a jómódú, művelt országhoz vezet el, a történelemben nem nyilván egyenes, de a legésszerűbb. Új ötletek kellenek hozzá, és az, hogy a jóakarátú, pragmatikus emberek esetleges korábbi undorukat is legyőzve, egymás iránti szimpátiájukat felerősítve, közös víziót alkossanak az ország jövőjéről.

– *Beszélgetésünket Shakespeare Lear királyának három nővérével kezdtük, végződjék Dosztojevkijjel, a Karamazov testvérekkel, ők is hárman voltak. Iván hosszú szóáradatában így okítja öccsét, Aljosát: „Ha van Isten, és valóban ő teremtette a világot, akkor az euklideszi geometria szerint teremtette, az emberi agyat pedig olyannak alkotta, hogy a térnek csak három kiterjedését tudja felfogni... Az én eszem euklideszi, földi, hogyan ítélnék arról, ami nem e világról való?” Ezeknek a soroknak az Ön számára mi a belső olvasata?*

– Lenyűgöz Dosztojevskij modern istenfelfogása. Megjegyzem, ezt a regényt akkor vetette papírra, amikor kortársa, Cantor a modern

matematika jövőjét a halmazelmélettel megalapozta. Ivan tehát elismeri, hogy a Mindenhatónak joga volt így meghatározni a világot, továbbá őt úgy megalkotni, hogy ezt ne értse meg, sőt ne legyen hajlandó elfogadni. Stanislaw Lemnél, a Non serviam – ez esetben talán „nem szolgálunk”-ra fordítható – című fantasztikus írásában, ugyanez a gondolat jelenik meg. Egy tudós számítógépes laboratóriumában emberi lényeket teremt a képernyőre, akik azután létrehozzák saját világukat és társadalmukat. A professzor-mindenhatónak azonban eszébe sem jut, hogy őszövétségi pásztorként terelgesse őket, uralkodjék felettük a megbocsátás ígéretével, amellyel – s ez már a Karamazovból való – igazolni lehet a világfináléban a sok szenvedést, gonosztettet, a sok véráldozatot, mindazt, ami az emberekkel történt.

Én is abban hiszek, hogy az ügy ránk van bízva: nekünk kell megteremtünk, mint József Attila írta, „majd kint a harmóniát”: a szabadság, az egyenlőség és a testvériség harmóniáját.

[1994. november 12.]